

6. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей. СПб., 1832. Изд.2-е. Алматы, 1996.
7. Российский государственный архив древних актов. Ф. Правительствующий Сенат. Оп. 113/1.1731 г. Д. 743.
8. Златкин И.Я. История Джунгарского ханства. 1635 – 1758. Изд.2-е. М., 1983.
9. Материал по истории казахских ханств XV-XVII веков. Извлечения из персидских и тюркских сочинений. Алма-Ата, 1969.
10. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трёх тысячелетий. Алма-Ата., 1992.
11. Дулатов М. Избранные произведения. Алматы, 1981.
12. Материал по истории казахских ханств.
13. Левшин А.И. Указ.соч.
14. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Указ.соч.
15. Левшин А.И. Указ.соч.
16. Басин В.Я. Россия и казахские ханства XVI-XVIII вв. Алма-Ата,1971.
17. Казахско-русские отношения, Алма-Ата, 1961.
18. Левшин А.И. Указ.соч.

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ҚҰРЫЛУЫНЫҢ ЭТНИКАЛЫҚ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Анасова Айнаш Бектұрсынқызы

тарих магистрі

Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты

Қостанай қ., Қазақстан Республикасы

ХҮ ғасырдың ортасында құрылған Қазақ хандығы, біріншіден, б.з.д.І-ші мыңжылдықтың басынан – б.з.ІІ-ші мыңжылдығының ортасына дейін Қазақстан аумағында өмір сүрген мемлекеттік құрылымдар мен мемлекеттердің заңды жалғасы, мұрагері болса, екіншіден, ХҮ ғасырдың ортасынан ХІХ ғ.Іширегі аралығындағы қазақ халқының ұлттық сипаттағы мемлекеті болып саналады. Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Нұрсұлтан Назарбаев өзінің " Тарих толқынында " атты кітабында " Қазақ хандығын Орталық Азиядағы тұңғыш ұлттық мемлекет" деп ерекше атап өткен болатын. [1, 211]

Қазақ хандығының тарихындағы аса маңызды және күрделі тақырыптардың бірі хандықтың құрылуы мәселесі. Тақырыптың маңыздылығына оның тарих төріне қазақ халқының ұлттық мемлекет ретінде шығуы жатса, күрделілігіне – оның құрылуы, тек ішкі саяси факторлардың ғана емес, сонымен бірге сыртқы саяси факторлардың, этникалық дамулардың, рухани дамулардың нәтижесі болуы да жатады.

ХІ-ХІІІ ғғ. қыпшақ тайпаларының өмір сүрген аумағы жазба деректерде "Дешті Қыпшақ" деп аталғаны белгілі. Ертіс пен Дунай өзендерінің аралығы осы ұғымның кең мағынасына енсе, Ертіс пен Еділ өзендерінің аралығы тар мағынада қолданылады. Біз мақаламызда екінші мағынаны қолданып, Шығыс Дешті Қыпшақ терминін қолданамыз. ХІ ғ. 30-шы жж. құрылған Қыпшақ хандығы оңтүстігінде Хорезм шахтары мемлекетімен қарым-қатынаста болады, екі мемлекет өз тарихында бір-біріне өте қатты әсер етеді. ХІІ ғ. 50-ш жж. бастап екі жақты қатынаста оңтүстік көрші белсенді рөлге ие болып, Қыпшақ хандығының саяси жағынан әлсіреуіне қатты ықпал етеді. Қыпшақ конфедерациясының құрамын терең зерттеген Б.Е. Көмеков оның құрамында қыпшақ тайпаларымен бірге кимек, құман, печенег, ертедегі башқұрт, оғыз, қаңлы, ұран, баят, азқиш, түргеш, қарлұқ, жікіл, қай және иран тілдес этникалық жіктердің болғандығын көрсетеді де, оларда «топтасу және бірігу негізінде туыстас қыпшақ тайпалары одағының халық болып қалыптасу үрдісі жүріп жатқандығын» атап өтеді [2, 426-428].

Шығыс Дешті Қыпшақ тайпалары ортақ этнокеңістікте өмір сүрсе де, саяси жағынан біртұтас болмауы олардың халық болып бірігуіне кедергі жасайды және XIII ғ. басында монғол жаулаушылығына тегеурінді қарсылық көрсете алмайды.

XIII ғ. басында монғолдардың Шығыс Дешті Қыпшақты жаулап алуы – ол аумақтағы саяси тарихтың бағытын басқа арнаға бұрады, ал этникалық үрдістердің дамуын біршама тежейді, бірақ біржолата тоқтата алмайды.

Монғолдар жаулаушылығының Шығыс Дешті Қыпшақтағы этноүрдістерге тигізген әсерін қарастыру барысында оның теріс және оң жақтары болғандығын байқауға болады. Жаулап алудың теріс жақтарына:

- 1) Соғыс барысында жергілікті тұрғындардың өте көп шығындарға ұшырауын;
- 2) Жергілікті тұрғындар есебінен өз әскерлерінің қатарын толықтырып отыруын;
- 3) Қалаларды қоршау, қамалдарды алу істеріне жергілікті тұрғындарды күштеп жұмылдыруын;
- 4) Ұсталар мен шеберлерді, қыздар мен келіншектерді тұтқынға алуын; жергілікті ру-тайпалардың туған жерлерінен көшіп кетуін;
- 5) Бағындырылған халық өкілдерін құлдыққа сатуын;
- 6) Жаулап алуға байланысты аурулар мен аштықтардан адамдардың көп өлімін және т.б. құбылыстарды жатқызамыз. Бұл теріс белгілер туралы жазба деректерде көптеген мәліметтер кездеседі [3, 39].

Монғол жаулаушылығының этноүрдіске тигізген оң жақтары да белгілі. Біз оған Монғолия аумағынан Шығыс Дешті Қыпшаққа түрік және монғол тілдес тайпалардың келуі мен жергілікті этноүрдістерге қатысуын жатқызамыз. Шартты түрде үш кезеңнен тұратын бұл тарихи процестің алғашқы кезеңіне – XIII ғ. бірінші ширегі жатады. Шыңғыс ханмен күрестерде жеңіліс тауып, бірақ оған бағынбай Қазақстан аумағына осы кезеңде меркіт, керейт, найман тайпаларының бір бөлігі келеді. Екінші кезеңде ұлыстардың құрылуына байланысты Жошыға берілген сиджиут, кингит, хушин тайпаларының мыңдықтары келсе, үшінші кезеңде – XIII ғ. II-III ширектерінде Үгедей мен Шағатай ұлыстарындағы тартыстарға байланысты кейбір ру-тайпалар Жошы ұлысына қоныс аударады. Сөйтіп, бұл тайпалар XIII ғ. бастап Шығыс Дешті Қыпшақтағы этноүрдістерге араласады.

Монғолдардың жаулап алуы мен одан кейінгі ұлыстардың құрылған кезінен бастап XIV ғасырдың бірінші жартысына дейінгі аралықта Жошы ұлысында Шағатай, Үгедей ұлыстарына қарағанда саяси тұрақтылықтың сақталуы мен ішкі саяси жағдайдың біршама қалыпты дамуы, сондай-ақ Жошы ұлысындағы хандардың бағындырылған халықтарға қатысты жүргізген саясатында жергілікті халықтармен жақындасу, олардың өкілдерін мемлекеттік билікке араластыру, сауда-саттыққа қолдау көрсету сияқты бағыттың үстем болуы бұрынғы этникалық процестердің қайта жандануына қолайлы жағдайлар жасайды.

Жаңадан пайда болған ұлыстарда мемлекеттік жүйенің әскери-әкімшілік негізде құрылуы, соның негізінде ұлыстардың ондық, жүздік, мыңдық, түмендік деп аталатын әкімшілік бірліктерге сай бөлінуі аз санды монғолдарды қалың қыпшақтар ортасына тарыдай шашып жібереді. Көшпелі өмірдің заңдылығына сай бір-бірінен оқшау орналасқан әкімшілік бірліктердегі монғолдар бір-бірінен оқшауланып, әкімшілік бірліктердің басым бөлігін құраған жергілікті қыпшақ тайпаларымен араласады. Бұл жағдай монғолдардың тез сіңісіп кетуінде басты факторлардың бірі болып есептеледі.

Жошы ұлысының сол қанаты боп саналатын Орда Ежен ұлысында өмір сүрген арғын, қыпшақ, қоңырат, найман, керей, уақ, меркіт және т.б. тайпалар мен рулар арасында туысқандық байланыстардың дамуы, ұлысты билеген әулет өкілдерінің аталған ру-тайпалардан қыз алысуы, монғолдық этнокомпоненттердің қыпшақтануында басты рөл атқарып, қыпшақтану процесінің жылдам жүруіне толық мүмкіндіктер жасайды.

Монғолдар жаулап алуына дейін бүкіл Дешті Қыпшақ аумағында өмір сүрген тайпалардың ортақ тілі болған қыпшақ (құман, половец) тілі өзінің негізгі функциясын жоғалтпай, XIII-XIV ғғ. Алтын Орданың негізгі ресми тілі болып қала береді. Ауыз әдебиетінің үлгілері, жазба әдебиет туындылары, халықаралық сөздік, ресми құжаттар қыпшақ тілінде айтылып, жазылады. Қыпшақтық этностың монғолдық этноэлементтерді жұтып қойғаны секілді, қыпшақ тілі де монғол тілінің қолдану аясының шеңберін тарылтып, жойып жібереді. Тіл факторы да монғолдардың қыпшақтану процесінде басты рөлдердің бірін атқарады.

Жошы ұлысында монғолдық және түріктің этнокомпоненттердің қыпшақтануы процесінде маңызды рөлдердің бірін ислам діні атқарады. Оның мұндай рөлді атқаруына ең алдымен, Алтын Орда хандарының исламға қолдау көрсетуі, оның кең түрде таралуына жағдай жасауы жатады. Батый ханнан Өзбек ханға дейінгі Алтын Орда хандарын діни көзқарастарына қарай екі топқа бөліп, бірін – мұсылмандықты қабылдасамаса да, исламға зиянын тигізбегендер, екіншісін – мұсылмандықты қабылдап, исламға кең қолдау көрсеткендер деп атауға болады. Бірінші топқа – Батый, Мөңке Темір, Тулабұқа, Тоқтай, ал екінші топқа – Берке, Тудамөңке, Өзбек хандар жатқызылды. Ислам діні биліктің жоғарғы деңгейінен қолдау тапқаннан кейін, Алтын Орданың қоғамдық өмірінің барлық жағына тереңдеп енеді, әсіресе этникалық процестердің руханилық факторына негіз болады. Этникалық процестерге қатысушы барлық этнокомпоненттер үшін ортақ рухани кеңістік пен ортақ құндылықтарды қалыптастырады. Нәтижесінде әрбір этноэлемент ислам діні арқылы басқа этноэлементтермен іштей жақындасады, өздерін ортақ бір рухани кеңістіктің мүшесі ретінде сезінеді.

Ислам дінінің бүкіл Алтын Ордада ресми дінге айналуы оның сонда толық және түпкілікті жеңіске жеткендігін, сонымен бірге қыпшақтану процесінің мәреге жеткендігін, рухани негізі ислам діні болған жаңа типтегі этностың қалыптасқандығын көрсетеді.

Алтын Ордадағы секілді Орда Ежен ұлысында да ислам діні ұлыс билеушілері тарапынан зор қолдауға ие болады. Ол әсіресе, Өзбек ханның тұсында ұлыста билік құрған Ерзен ханның кезінде қатты байқалады. XIII ғасырдың ортасынан XIV ғасырдың ортасына дейінгі Жошы ұрпақтарының шежіресіндегі жеке тұлғалардың есімдеріне бұрынғы түріктік-монғолдық атаулармен бірге мұсылманша есімдер көбейе бастайды. Бұл дерек исламның билеуші әулеті арасында да кең таралып, мұсылмандық дәстүр олардың өмір сүру заңына айналғандығын дәлелдейді.

XIV ғасырдың басында толық және түпкілікті аяқталған қыпшақтану процесі «өзбек» атты жаңа этноқауымдастықты қалыптастырады. "Өзбек" этноқауымдастығы атауының түп-төркіні, шығуы, мәні және осыған қатысты зерттеушілердің пікірлерін қарастыра келе, біз бұл мәселе бойынша ортақ тұжырымның жоқ екендігіне көзімізді жеткіздік. Зерттеушілердің бір тобы "өзбек" этнонимінің шығуын Алтын Орда ханы Өзбектің есімімен байланыстырса, екінші бір тобы бұл сөзді "өзі" және "бек" атты әлеуметтік мәндегі қос сөзден шыққан деп түсіндіреді. Өзбек сөзінің түп-төркіні "өзі" және "бек" атты түрік тіліндегі қос сөзден құралып, ер адамға берілетін кісі есімі екендігін, бұл есімнің Алтын Орда ханы Өзбекке дейін де, Өзбектен кейін де тарихта болғандығын жазба деректер дәлелдеп отыр.

"Өзбек" атауы Өзбек ханның билігі тұсында бүкіл Алтын Орданың әскеріне, кейіннен барлық тұрғындарына қатысты қолданыла бастап, әлеуметтік мәннен жинақтаушы саяси-этникалық мәнге ауысады. Араб тіліндегі авторлар XV ғасырдың басына дейін өзбек атауын қыпшақ атауымен қатар қолданса, парсылық авторлар осы тұста тек қана «өзбек» атауын этникалық мәнде қолданады. Сонымен бірге олар көп жағдайда өзбек атауын Шығыс Дешті Қыпшақ тұрғындары мен Ақ Ордаға қатысты қолданатындығы анықталды. XV ғасырда Шығыс Дешті Қыпшақ тайпаларының «көш-

пелі өзбектер» атты этноқауымдастықта болып, оның құрамында маңғыт, шибанилық және ордаежендік тайпалар тобының болғандығын Рузбихан атап өтеді [4, 32].

Қазақ халқының негізін ордаежендік тайпалар тобының құрағандығы жазба деректерге талдау жасау арқылы анықталды. Бұл топтағы арғын, қыпшақ, алшын тайпалары мен тайпалық бірлестіктері монғол жаулаушылығына дейін Қазақстан аумағындағы этникалық процестердің басты компоненттерін құраса, оларға кейін қосылған жалайыр, қоңырат, найман, керей тайпалары XIII-XV ғғ. Орда Ежен Ұлысында болып, осы дәуірдегі этникалық дамуға қатысады.

Ордаежендік тайпалар XV ғасырдың ортасында "көшпелі өзбектер" этноқауымдастығынан бөлініп, жаңа ұлттық сипаттағы қазақ этносын дүниеге келтіреді, ал ол кезегінде, яғни бөліну процесі Қазақ хандығының құрылуының этникалық негізін құрайды. Сондықтан да біз осы кезеңдегі этникалық дамулар барысын Қазақ хандығы құрылуының этникалық алғышарттарына жатқызамыз.

Сонымен, Қазақ хандығы құрылуының Қазақстан тарихындағы алатын тарихи маңызы зор. XV ғасырдың ортасына дейін этникалық мәндегі "өзбек", "көшпелі өзбек" ұғымдарының орнына "қазақ" ұғымының, географиялық мәндегі Дешті Қыпшақ ұғымының орнына "Қазақстан" атауының, сондай-ақ Әбілхайыр хандығы, Ноғай ордасы, Ақ Орда сияқты саяси ұғымдардың орнына Қазақ хандығы атауы пайда болды.

Әдебиеттер тізімі

1. Н.Ә.Назарбаев.Тарих толқынында. – Алматы: – Атамұра, – 1999. – 296б.
2. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Төрт томдық. – Т – Алматы,1996. – 544б
3. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды // В кн. на стыке континентов и цивилизации. (из опыта образования и распада империй X-XVI вв) – М.,1996. – С.277-526.
4. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакхани. Михман-наме-ий Бухара. (Записки Бухарского гостя) /Перевод, предисловие и примечания Р.П.Джалиловой. Под ред: А.К.Арендса. – М., 1976. – 196с

ТӘУКЕ ХАН

Толқын Амантайқызы Еришева

тарих магистрі

Қуаныш Бектұрғанов

Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты

Қостанай қ., Қазақстан Республикасы

Біртұтас замандағы Қазақ ордасында тура отыз бес жыл билік құрған Әз Тәуке - Салқам Жәңгір ханның бел баласы. Шешесі – қалмақ қызы. Әкесінің көзі тірісінде Шығыс Түркістан тарабындағы елшілікке қатысуына қарасақ, бері санағанда – 1635-1640 жылдар шамасында туған. 1680 жылы ақ киізге көтерілгенде ақыл тоқтатқан кемел жаста. Есім хан заманының оқиғаларынан нақты хабардар, Жәңгір хан заманындағы ахуалға тікелей куәгер деген сөз. Қайраткер ретінде қалыптасу кезеңі отыз жылдық тыныштық дәуіріне сәйкеседі [1, 85].

Тәукенің әкесі Жәңгір ханның қалмақ ханшасына үйленуі жөнінде ауыз әдебиетіндегі аңыздар негізіндегі бірнеше бағыттағы талдаулар жасауға болады. Оның бірі – шығыста ертеден қалыптасқан дәстүр бойынша бейбіт қарым-қатынастың кепілі ретінде бір ел екінші елге қыз ұзатуы мүмкін. Тәукенің атасы Еңсегей бойлы ер Есім Ырғыз өзенін бойлай көшіп жүрген қалмақ тайшысының қызына құда түсіп, Жәңгірге қалмақ аруын қосса керек. Жәңгірдің қалмақ қызына үйленуін екінші бір себебін былай